

Л. І. ЗАМОРСЬКА. ТЕОРЕТИКО-ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ КАТЕГОРІЇ «СОЦІАЛЬНА НОРМА» В РАДЯНСЬКІЙ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Розглянуто сутнісний зміст поняття соціальної норми, її властивості та визначено необхідність існування її для упорядкування суспільних (в тому числі правових) відносин.

Ключові слова: норма, соціальна норма, правові норми як різновид соціальних.

Рассмотрено сущностное содержание понятия социальной нормы, ее свойства и определена необходимость существования ее для упорядочивания общественных (в том числе правовых) отношений.

Ключевые слова: норма, социальная норма, правовые нормы как разновидность социальных.

In this article essence maintenance of concept of social norm, her property is considered and the necessity of existence of her is certain for arrangement of public (including legal) relations.

Key words: norm, social norm, legal norms as variety of social.

Сучасний стан розвитку суспільства став підґрунтям до створення системи правил поведінки між індивідами, що тісно взаємопов'язані між собою. В літературі під у – цими правилами поведінки слід розуміти – норми, які через регулювання суспільних відносин отримали назву соціальних норм.

З точки зору філософії норма – це поняття, що означає межі, в яких речі, явища, природні і суспільні системи, види людської діяльності та відносин між ними зберігають свої якості, функції, форми взаємозв'язку¹. Поняття норми конкретизується в поняттях правил, зразків, приписів. Воно застосовується для характеристики станів природних і суспільних процесів, хоча найбільшим чином пов'язане з організацією людської діяльності, її спільно-роздільним характером, з різними системами заходів, виробленими в ній. Оскільки норми задають спільно вироблені людьми стійкі і загальнозначущі правила поведінки, тому всі вони у широкому розумінні можуть бути визначені як соціальні. Соціальні норми у вузькому розумінні висловлюють специфічний характер існування окремих соціальних груп.

У соціологічній науці соціальні норми розуміються у двох значеннях: в широкому і у вузькому. До власної сфери дії соціальних норм (вузьке розуміння) відносять:

1) систему відносин, залежностей і взаємозв'язків між великими соціальними групами, що входять в соціальну структуру суспільства, відносини між групами, породженими системою суспільного розподілу праці, соціально-економічних формацій, політичними і правовими системами суспільства, демографічними та етнічними факторами тощо;

2) систему відносин між номінальними і реальними організаційними групами, що формуються в рамках спільнот, які виникають на основі виробничих і надбудованих відносин, відносин влади і підпорядкування, кооперативної діяльності тощо;

3) систему відносин влади і залежності в об'єднаннях і групах і т.д.

© ЗАМОРСЬКА Любов Ігорівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави та права Чернівецького навчально-консультаційного центру Національного університету «Одеська юридична академія»

Норми, що використовуються в цих системах для регулювання поведінки і взаємодії учасників даних об'єднань, а також взаємодії груп в цілому – соціальні норми в прямому сенсі слова, тобто соціальні норми у вузькому значенні.

Крім цього, в суспільстві діють різні види норм, які регламентують специфічні відносини і взаємодії між людьми. Такими є, наприклад, норми культурні, релігійні, етнічні, правові, моральні, моральні. Незважаючи на специфіку дії і якісних особливостей, ці норми є соціальними в широкому сенсі слова. Саме в ньому ми і будемо надалі вживати термін «соціальні норми».

Питання про сферу дії соціальних норм дуже важливий, бо від його вирішення залежить саме поняття норми. Виходячи з того чи іншого варіанта відповіді на це питання встановлюється саме формулювання поняття соціальної норми, проводяться відмінності технічних і соціальних норм, визначаються види соціальних норм. Традиційно в літературі підкреслюється, що управління за допомогою соціальних норм притаманне не всім процесам, а лише тим, які опосередковуються у відносинах, що складаються між людьми. В.І. Ніжечек в своїх роботах спирається на розробки академіка А.І. Берга, який вважає, що існує три основних частини, сфери управління: 1) управління системами машин, технологічними процесами і взагалі процесами, що мають місце при цілеспрямованому впливі людини на природу, 2) управління діяльністю людських колективів, що вирішують те чи інше завдання; 3) управління процесами, що відбуваються в живих організмах. Аналізуючи цю класифікацію з точки зору впливу соціальних норм на процеси управління, В.І. Ніжечек приходить визначає, що: перша частина управління характеризується застосуванням основним чином технічних норм, хоча в ряді випадків цілеспрямований вплив людей на природу регулюється і соціальними нормами, наприклад, нормами права; друга частина управління безпосередньо пов'язана з функціонуванням соціальних норм. Управління діяльністю об'єднань громадян неможливе без соціальних норм, більш того, в цьому випадку вони виступають його основним елементом. До третьої частини управління – процесами, що відбуваються в живих організмах – соціальні норми відношення не мають (ці процеси регулюються автоматично)². Таким чином, соціальні норми мають відношення тільки до соціальної діяльності індивідів.

Загалом, такий підхід до визначення сфери дії соціальних норм є найбільш поширеним і не викликає заперечень. Соціальна норма регулює тільки така поведінка, яка має суспільний характер, тобто пов'язане з взаємовідносинами між індивідами, колективами, класами, суспільством в цілому³. Цим соціальна норма і відрізняється від норми технічної, медичної чи біологічної, яка встановлює правила поведінки з природними або штучними об'єктами.

Традиційно соціальні норми визначаються як правила поведінки загального характеру, що регулюють відносини між людьми⁴.

Хотілося б звернути увагу на те, що під нормою часто розуміється правило, якому підпорядковується певний процес або його результат. Стосовно щодо людської поведінки В.М. Кудрявцев визначив соціальну норму як таку поведінку, яка висловлює типові соціальні зв'язки і відносини, що характерно для більшості представників цього класу чи соціальної групи, схвалюється ними і зустрічається найчастіше. При цьому фактичну норму не можна розуміти лише як середньостатистичну величину, як найбільш поширену форму того чи іншого процесу, часто спостережуване явище чи подію. Як зазначає В.М. Кудрявцев, кількісна ознака норми вторинна, більш важливий якісний її аспект. Це слід розуміти в тому значенні, що будь-яка норма є відображенням (адекватне чи викривлене) природної або суспільної закономірності. Належним можна вважати лише таке функціону-

вання системи, яке відповідає її природі і основним властивостям, оптимально або щонайменше допустимо для даного процесу, явища, інституту. Можна сказати, – пише В. Н. Кудрявцев, – що в ідеальному випадку норма – міра корисного, оптимального, а тому і типового функціонування⁵.

У певному значенні норма являє собою характеристику фактичного стану речей: не тільки того, що повинно бути, але й того, що вже є, не тільки належного, а й суцього. Нормальне явище чи процес, як вказує В.М. Кудрявцев, є насамперед реально існуючий різновид подій, що зустрічається досить часто⁶. І в цьому сенсі норма відображає не тільки бажане чи необхідне, а перш за все – реалізоване в об'єктивній дійсності, реально існуюче явище.

Проаналізувавши характеристики соціальних норм, що пропонуються в науковій літературі, можна виділити такі їх властивості:

1) Соціальні норми існують у сфері суспільних відносин, тобто регулюють відносини між індивідами, їх колективами і спільнотами.

2) Об'єктивна обумовленість. Соціальні норми обумовлені досягнутим ступенем економічного, соціально-політичного і культурного розвитку суспільства, вони відображають національні й історичні особливості життя країни⁷. Як пише Є.М. Пеньков, конкретний зміст соціальних норм визначається відображенням у них умов суспільного буття, суспільних закономірностей та потреб суспільства на тому чи іншому етапі його розвитку⁸. Сутнісний характер соціальних норм особливо підкреслюється М.І. Бобневою, П.Є. Недбайлом⁹. Це відображення, як уже зазначалося, може бути як адекватним, так і спотвореним. У зміст поняття норми, крім нормованості поведінки, входить елемент нормальності, який означає, що в нормі фіксується природний, нормальний, соціально прийнятний стан суспільних відносин.

3) Соціальні норми, на відміну від технічних, бувають різними в різних суспільствах, соціальних групах (що природно випливає з їхньої обумовленості умовами життя людей).

4) Реалізованість соціальної норми, її втілення в соціальну практику. Нереалізованою норма не є такою за визначенням. «Нормальність» нормативного припису передбачає типовість певних соціальних зв'язків, їх поширеність, масовість. При відсутності цієї якості ніякий «зовнішній» нав'язаний припис не стане нормою. Здебільшого суспільні інститути фіксують фактично існуючі типові норми.

5) Соціальні норми є правила поведінки людей, виражені у вигляді принципу або у вигляді веління. В.І. Ніжечек особливо наполягає саме на цьому формулюванні, підкреслюючи, що саме таким чином передається змістовне значення латинського терміна «норма». У роботах Є.М. Пенькова і П.Є. Недбайла використовується також і термін «вимога», що ставиться до поведінки особистості. Якщо не уточнити, який характер цієї вимоги, – доводить В. І. Ніжечек, – зокрема, не підкреслити відсутності персонально певних адресатів, багатократності повторення, словом, якщо не акцентувати увагу на загальність вимоги, що міститься в соціальній нормі, тоді під останню підпадає будь-яка вимога, навіть суто індивідуального, конкретного характеру¹⁰.

Термін «правило поведінки» іноді викликає нарікання як не відповідний деяким видам соціальних норм, особливо це стосується норм правових. Не всі норми безпосередньо встановлюють певне правило поведінки. А в числі правових норм особливо велике кількість приписів декларативного, загальнозакріплюючого, дефінітивного характеру, які не підпадають під формулювання «правило поведінки». На цій підставі деякі автори не відносять подібні приписи до норм, інші ж намагаються модифікувати саме поняття норми. Не торкаючись дискусії

про розуміння правової норми, зупинимось на одному зауваженні, що має, на наш погляд, досить істотний характер. Вважається досить вдалим підхід М.Н. Кулажнікова і В.І. Шепелева, які зробили акцент на системному характері нормативного регулювання. Системність – необхідний ознака соціальних норм. На думку зазначених авторів, що проводяться на прикладах правових норм, можуть бути використані і як ілюстрація до загального уявлення про соціальну нормативність. Навіть у тому випадку, як пишуть автори, коли мова не йде про конкретні правила поведінки, сформульованих у вигляді певних прав та обов'язків учасників регульованих відносин, «ці правові установлення також є нормами права, оскільки в поєднанні з іншими нормами єдиної правової системи виступають регуляторами суспільних відносин»¹¹. На цій підставі автори доводять правомірність вживання терміну «правило поведінки» стосовно до всіх юридичних установлень.

Що стосується терміну «вимога», то він акцентує увагу на іншій особливості норми, про що буде сказано нижче. При цьому формулювання «правило поведінки», з нашої точки зору, має ще одну перевагу: воно безпосередньо пов'язує норму з діяльністю, поведінкою суб'єктів, підкреслюючи її «вписаність» у соціальну практику. Цим знімається якийсь суб'єктивістський, волонтаристський відтінок з поняття норми, що підводить нас до її об'єктивної природи, до моментів сущого, які присутні в ній.

б) Соціальні норми – це правила поведінки загального характеру, тобто «правила, що передбачають певну типову ситуацію і тому розраховані на неодноразове застосування і не мають ідндивідуально вказаних адресатів». Е. М. Пеньков, узагальнюючи ознаки норми, зазначає, що соціальну норму слід відрізнити від індивідуальних велінь, також вказівок особі вчиняти певним чином. Індивідуальне веління – це вимога суворо конкретного одиничного акту поведінки особи в цій індивідуально неповторній конкретній ситуації. «Індивідуальне веління, – пише Пеньков О.М., – відрізняється від вимоги соціальної норми відсутністю типової поведінки»¹². Загальність характерів приписів, що містяться в соціальних нормах – поняття відносне. У різних видів соціальних норм і навіть у різних норм в межах одного і того ж виду масштаби цієї загальності проявляються неоднаково, бо вони відрізняються один від одного по кількості адресатів, за дією в часі і просторі, за ступенем обов'язковості і тим самим за колом врегульованих відносин. Масштаби загальності соціальних норм різні, важливо, щоб в межах даного колективу відповідне правило мало загальну поширеність. Загальний характер соціальних норм полягає в тому, що вони розраховані на невизначене число випадків даного виду і не мають індивідуально вказаних адресатів¹³.

7) Соціальні норми впливають на вольову, свідому поведінку людей, тобто таку поведінку, в ході якої вони уявляють собі межі можливого і міру належного. При цьому можна сказати, що соціальні норми встановлюються в певній мірі з волі людей, відображають колективне волевиявлення. Як наголошується в літературі, «норми створюють спільно вироблені людьми стійкі і загальнозначущі правила поведінки»¹⁴. Однак це жодною мірою не дає підстав говорити про переважання суб'єктивного моменту нормогенезу. Це «колективне волевиявлення» суспільства потрібно розцінювати лише як наслідок типовості, соціальної прийнятності будь-яких відносин. Девіантна поведінка як соціально значима є такою саме в силу її нетиповості, несприйняття як норми більшою частиною соціальної спільності. Тому основний зміст такої ознаки соціальної норми, як її свідомо-вольовий характер потрібно розуміти саме як адресованість норми до усвідомленої поведінки особи у суспільстві.

8) Імперативний характер соціальних норм, що виражається в тому, що вони є обов'язковими для виконання особами, що потрапили в нормативно-регламентовану ситуацію. Соціальні норми, як пише П. Е. Недбайло, це не тільки міра поведінки, це також вимоги, пропоновані суспільством чи суспільним класом до особистості, установі та організації поводити себе певним чином, діяти так, а не інакше¹⁵. Вважається, що саме дану ознаку – імперативність – прагнули підкреслити автори, що визначають норму через категорію «вимога» (Е. М. Пеньков, П. Е. Недбайло). Специфіка соціальної норми, як вказував А.А. Ручка, не тільки в тому, що вона регулює соціальну поведінку людей (тобто встановлює порядок і межі здійснення певних дій), але і в тому, що вона вимагає дій певного типу¹⁶. Це ж підкреслював і В.І. Куценко, який писав, що норма може вимагати як нових, так і стереотипних, репродуктивних дій, – але в кожному разі вона фіксує необхідність дій саме певного типу¹⁷. Ступінь обов'язковості, «жорсткість» вимог соціальних норм по-різному оцінюється в літературі. Деякі автори розглядають норму тільки як варіант належної поведінки, інші ж вважають, що норма виступає і як варіант належної поведінки, і як варіант соціально схвалюваної, можливої поведінки. Не вдаючись у подробиці цієї дискусії, зупинимося на найбільш прийнятному, з нашої точки зору, підході, згідно з яким соціальні норми «грають роль своєрідних заходів, обов'язкових і допустимих типових варіантів поведінки», «виступають як міра належного і можливого поведінки, покликана забезпечити досягнення мети, поставленої даним суспільством перед собою».

9) Примусовість виконання соціальних норм. Ця властивість нерозривно пов'язана з попередньою – імперативністю нормативних приписів. У літературі ці властивості часто розглядаються як єдина характеристика соціальних норм. Вважається, що при теоретичному аналізі їх можна розмежувати. Ознака імперативності в нашому розумінні робить акцент на сприйнятті індивідом якогось варіанту поведінки як правила, імперативу. Знаючи, що якась поведінкова модель розцінюється як норма (правило, імператив, вимога з боку суспільства), індивід може слідувати їй, навіть якщо і не знає, які несприятливі наслідки очікують його в іншому випадку. Примусовість ж передбачає, що будь-яка норма підтримується певними засобами впливу на її порушника. При цьому для соціальних норм характерно насамперед громадський вплив в різних формах (осуд, відсторонення колективом). Як справедливо пише В.А. Ойгензіхт, «нормативність нерозривно пов'язана з можливістю примусу, але сам характер примусу не однаковий»¹⁸. Без примусу в тій чи іншій формі соціальна норма нежиттєздатна. Саме потенційна можливість застосування примусу відрізняє норму як правило, імператив від побажання, рекомендації, особистої думки.

10) Як і будь-яке явище, соціальна норма має не тільки зміст, але і певну форму. Кожен вид соціальних норм відрізняється від інших не лише змістом, а й зовнішньою формою вираження (наприклад, норми можуть існувати у формі звичаїв, правових приписів і т.д.).

11) Соціальні норми служать засобом регулювання суспільних відносин в інтересах усього суспільства або його частини.

Визначень соціальної норми в літературі безліч. Очевидно, одна з найбільш розширених дефініцій соціальної норми була запропонована у вже згадуваній роботі В. І. Ніжечка, який спробував охопити максимальну кількість ознак правової норми. Він визначив соціальну норму як обумовлене рівнем економічного, соціально-політичного і культурного розвитку суспільства і відображає національні й історичні особливості життя країни загальне правило поведінки людей, яке, будучи вираженням у вигляді принципу або у вигляді веління, передбачає

типову ситуацію, зустрічається в суспільстві, розраховане на неодноразове застосування, не має персонально зазначених адресатів, є засобом впливу на вольову, свідому поведінку індивіда і тим самим забезпечує регулювання суспільних відносин¹⁹.

Коротка дефініція соціальної норми, з нашої точки зору, може виглядати наступним чином: це визначене умовами життя суспільства правило поведінки загального характеру, яке служить регулятором поведінки людей (їх спільнот, колективів) у різних життєвих ситуаціях, спрямоване на упорядкування відносин між ними задля задоволення їх інтересів та потреб.

1. *Современный философский словарь*. – Лондон, 1998. – С. 579. 2. *Нижечек В.И.* Советское право в системе нормативного регулирования социалистических общественных отношений. – Иркутск, 1973. – С. 118. 3. *Социальные отклонения*. Введение в общую теорию. – М., 1984. – С. 74. 4. *Краткий словарь по философии*. – М., 1968. – С. 78. 5. *Кудрявцев В.Н.* Юридические нормы и фактическое поведение // Советское государство и право. – 1980. – № 2. – С. 13. 6. Там само. – С. 14. 7. *Нижечек В.И.* Цит. работа. – С. 74. 8. *Пеньков Е.М.* Социальные нормы – регуляторы поведения личности. – М., 1972. – С. 49. 9. *Недбайло П.Е.* Советские социалистические правовые нормы. – Львов, 1959. – С. 5–12. 10. *Нижечек В.И.* Цит. работа. – С. 77. 11. *Кулажников М.Н., Шепелев В.И.* Право в системе норм развитого социализма. – Ростов, 1985. – С. 14–15. 12. *Пеньков Е.М.* Цит. работа. – С. 50. 13. *Иоффе О.С., Шаргородский М.Д.* Вопросы теории права. – М. 1961. – С. 122 – 123. 14. *Нормы советского права*. Проблемы теории / Под ред. Байтина М.И., Бабаева В.К. – Саратов, 1987. – С. 83; 15. *Недбайло П.Е.* Цит. работа. – С. 19. Он же: Применение советских правовых норм. – М., 1960. – С. 19. 16. *Ручка А.А.* Социальные ценности и нормы. – К., 1976. – С. 21. 17. *Куценко В.И.* Социальная задача как категория исторического материализма. – М., 1972. – С. 81. 18. *Ойгензихт В.А.* Мораль и право (Взаимодействие. Регулирование. Поступок). – Душанбе, 1987. – С. 12. 19. *Нижечек В.И.* Цит. работа. – С. 78.